

**XIX ASR NEMIS TARIXSHUNOSLIGIDA O'RTA OSIYONING ILK
O'RTA ASRLAR TARIXI MASALASI**

Ergasheva Diloromxon,

Farg'ona davlat universiteti

Tarix mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

dilorommirzayeva2gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlardagi kuchli davlatlaridan biri Eftaliylar davlati tarixini XIX asr nemis tarixshunosligida qay darajada o'rganilganligi qiyosiy tahlillar orqali ochib berilgan. Bunda XIX asr oxirida izlanishlar olib borgan nemis olimlari T.Noldeke, V.Tomashek va M.Shtaynlarning tadqiqotlaridagi eftaliylarga bag'ishlangan qismlar ajratib olinib, ulardagi ma'lumotlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Eftaliylar, sosoniylar, T.Noldeke, V.Tomashek, M.Shtayn, O'rta Osiyo, Bahrom V, Pero'z I.

**ПРОБЛЕМА РАННЕСРЕДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА**

АННОТАЦИЯ: В статье раскрывается, насколько история эфталитов, одного из могущественных государств Средней Азии в раннем средневековье, изучалась в немецкой историографии XIX века путем сравнительного анализа. Выделены части исследований немецких учёных Т. Нольдеке, В. Томашека и М. Штейна, проводивших исследования в конце XIX в., и проанализирована содержащаяся в них информация.

Ключевые слова: эфталиты, сасаниды, Т. Нольдеке, В. Томашек, М. Штейн, Средняя Азия, Бахром В, Пероз И.

**THE PROBLEM OF EARLY MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL
ASIA IN GERMAN HISTORIOGRAPHY OF THE 19TH CENTURY**

ABSTRACT: *This article reveals the extent to which the history of the Ephthalites, one of the powerful states of Central Asia in the early Middle Ages, was studied in the German historiography of the 19th century through comparative analysis. At the end of the 19th century, German scientists T. Noldeke, V. Tomashek and M. Shtein, who conducted research, took out the parts dedicated to the Hephthalites, and analyzed the information in them.*

Key words: *Ephthalites, Sasanians, T. Noldeke, V. Tomashek, M. Stein, Central Asia, Bahrom V, Peroz I.*

Dolzarbliqi. Oʻrta Osiyoning ilk oʻrta asrlardagi tarixi toʻla oʻrganilmagan davr boʻlgani uchun oldimizga qoʻyilgan ushbu masala oʻz dolzarbligini saqlab kelmoqda. Bundan tashqari oʻrganilayotgan davr tarixshunosligi bu borada katta ahamiyat kasb etadi. Demak, masalaning tarixshunosligiga toʻxtalar ekamiz, xoriy, ayniqsa, nemis tarixshunosligidagi adabiyotlar eʼtiborimizni tortadi. Nemis tarixshunosligida eftaliylar tarixi, asosan, forslar tarixidan kelib chiqib oʻrganilgan. Bu davrga oid adabiyotlarning koʻpini aynan forslar tarixiga bagʻishlangan asarlar tashkil qiladi. Masalaning asosiy qismiga keladigan boʻlsak, nemis tarixshunosligida Oʻrta Osiyoning ilk oʻrta asrlardagi tarixi aks etgan asarlar koʻp boʻlgani uchun ham ularni davrlashtirgan holda va ularda aks etgan masalalar yuzasidan toifalashtirgan holda koʻrib chiqqan maqsadga muvofiqdir, bunda ham asarlarning asosiy qismini oʻrganib chiqish, ham ularni oʻzaro ichki tahlildan oʻtkazish imkoniyati paydo boʻladi.

Metodlar va oʻrganilganlik darajasi. XIX asr nemis tarixshunosligining taniqli olimlaridan biri bu Teodor Noldeke hisoblanadi. U tarixchi, sharqshunos va arabshunos olim sifatida izlanishlar olib borgan. Uning 1879-yilda chop etilgan “Sosoniylar davrida forslar va arablar tarixi” nomli asarida sosoniylar tarixi chuqur tadqiq etilgan va asarning 90-167-betlarida eftaliylar tarixi haqida soʻz boradi. Eftaliylarning sosoniylar bilan boʻlgan munosabatini har tomonlama oʻrganishda ushbu asar qoʻl keladi.

Bundan tashqari V.Tomashek ham XIX asr oxirida oʻz tadqiqotlarini olib borgan va Oʻrta Osiyoning antik davr va ilk oʻrta asrlardagi tarixini oʻrgangan. Uning

bir qancha asarlari “Keiserlichen Akademie” ya’ni Germaniya imperatorining akademiyasi nashrida chop etiladi. Ilk o’rta asrlar tarixiga bag’ishlangan asari “Markaziy Osiyo tadqiqotlari: So’g’diyona” bo’lib, unda So’g’dning ilk o’rta asrlardagi tarixi yoritilgan.

Yana bir nemis olimi M.Shtaynning 1897-yilda nashr etilgan “Hindiston shimoli-g’arbiy chegarasi tarixida oq xunlar va qarindosh qabilalar” nomli asarida oq xunlar ya’ni eftaliylarning Hindistonning shimoli-g’arbiy chegarasini egallashi va u yerdagi hukmronlik davri haqida so’z boradi.

Yuqoridagi asarlar eftaliylar tarixiga oid muhim aabiyotlar sifatida hali to’liq yoritilmagan bo’lib, ularni kompleks tarzda qiyosiy tahlillar bilan o’rganish ushbu tadqiqotning qimmatligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari:

Noldeke va Tomasheklarning xulosalari orqali quyidagi fikrlarga aniqlik kiritdik. Eftaliylar V asrning 2-yarmida Eronning shimoli-sharqiy chegarasi hududida bosqinlarning yangi to’lqini sifatida paydo bo’lgan. Fors shohi Bahrom V (421-438) eftaliylar bilan allaqachon jang qilgan va g’alaba qozongan deb taxmin qilinadi va shu sababdan ham eftaliylarning birinchi marta nomi tilga olinishi 425-yildan boshlanishi mumkin. Yuqorida o’rganilgan Noldekening asarlarida eftaliylar hukmdorlarining aynan Bahrom V bilan bo’lgan munosabatlari ham bayon etilgan. Asar asosan arab manbalariga asoslanib yozilgani uchun ham unda eftaliylar nomi haitallar so’zi orqali ifodalanadi. Asarda Bahrom V va eftaliylar hukmdori o’rtasidagi jang haqida so’z boradi [4: 119]. Biroq Bahrom V tomonidan mag’lub qilingan bosqinchilarni kimlar bo’lganini aniq ayta olish juda muammoli, chunki bu davrga tegishli manbalarda bu borada aniq bayonotlar berilmagan va voqealar xronologiyasini qayta tiklash qiyin masala bo’lib qolmoqda [10: 104], [9: 25]. Bu fikrlar nemis tarixshunoslaridan bo’lmish Walter Pohl va Timo Stiklerlarning asarlarida ham bir xil holatda keltirilgan. Boshqa tarixshunoslar Daniel Potts va Nikolaus Shindellarning fikriga ko’ra esa, Bahrom V hali ham xioniylar yoki kidariylarga qarshi kurashib kelgan [3: 365]. Bundan ko’rinib turibdiki, XIX asrda yaratilgan adabiyotlar keyinchalik tahlil qilinib, yangi yondashuvlar bilan tadqiqotlar

olib borilgan. Shu sababli ham adabiyotlardagi ma'lumotlarni o'zaro qiyoslab o'rganish joizdir. Yana boshqa adabiyotlarda quyidagi fikrlar ilgari suriladi:

Ehtimol eftaliylar keyinroq, V asrning 70-yillaridan keyin kirib kelgan, chunki Pero'z I 460-yillarda kidariylarga qarshi janglar qilgan, eftaliylar bilan esa 470-yillarda kurashgan [1: 138]. Frans Althaym ushbu ma'lumotlarni vizantiya va arman manbalariga asoslanib berganini o'z asarida keltirib o'tadi.

Ammo eftaliylar va kidariylarni bir guruhga kiritilgan tadqiqotlarni ham ko'rishimiz mumkin. Numizmat olim Robert Gobl ularni "Eron xunnlari" nomi bilan mashhur bo'lgan guruhga kiritadi [2: 138]. Biroq Goblning bu sof numizmatik tasnifi, albatta, o'zgartirilishi mumkin, chunki u yozma manbalarni chetlab o'tgan, va hatto xioniylar nomi uning ishida uchramaydi [9: 29], – deydi Timo Stickler o'z asarida. Eftaliylarning Sosoniylar saltanatiga qayta-qayta yurish qilib, yuqorida tilga olingan sosoniylar shohi Pero'z I ni 484-yilda ular tomonidan o'ldirilishi yozma manbalarda o'z aksini topgan [4: 125]. Noldeke ham o'z asarida eftaliylar va Pero'z o'rtasidagi muammoli vaziyatni o'rganadi.

Fors manbalarida 442-yildan boshlab Yazdigird II (435 – 457) bilan jang qilgan "fetal qabilalari" sifatida tilga olinadi, deydi arman tarixchisi Yelisey Vardaped. 453-yilda Yazdigird II eftaliylar yoki ularga aloqador guruhlar bilan aloqa o'rnatish uchun o'z saroyini sharqqa ko'chiradi. 458-yilda eftaliylar podshosi Sosoniylar imperatori Pero'z I ga ukasidan Fors taxtini tortib olishga yordam beradi. Buning evaziga esa Pero'z eftaliylarga kidariylarni yo'q qilishda yordam bergan bo'lishlari mumkin [4: 121]. 467-yilda ular kidariylarni mag'lub etishadi va Gandharada panoh topishga majbur bo'lishadi [6: 74]. Ushbu ma'lumotni M.Shtayn o'zining asarida keltirib o'tadi.

Eftaliylar davlatining tashkil topishi Sharqdagi sosoniylarning tashqi siyosiy ta'limotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 428-yilda eftaliylar o'zlarining harbiy va siyosiy ta'sirini mintaqada kengaytirish maqsadida Sosoniylar Eroniga hujum qildilar, ammo mag'lubiyatga uchradilar va tinchlik shartnomasini tuzishga majbur bo'ldilar, unga ko'ra urushayotgan tomonlar o'rtasidagi chegaralar belgilandi. Eftaliylarning sosoniylar bilan bu urushi IX – XI asrlarga oid bir qator arab va fors tilidagi

manbalardan dalolat beradi. Bu ma'lumotlar (kichik tafovutlar bilan) quyidagilarni aniqlashtirish imkonini beradi: birinchidan, shoh Varahran V (421 – 439) boshchiligidagi sosoniy qo'shinlarining Marvga, so'ngra go'yoki Buxoroga harakatlanish yo'li; ikkinchidan, Bahrom V ning sharqiy mudofaa yurishining geografik hududi, u ko'p jihatdan Kayxusravning Afrosiyob bilan urushidagi yurishlar maydoniga o'xshash; uchinchidan, O'rta Osiyo Mesopotamiya yarim mustaqil mulklarining Sosoniylar Eroniga bog'liqlik darajasi; to'rtinchidan, Afg'oniston va O'rta Osiyoning salmoqli qismini (Balx, Garjiston, Xuttalon, Chag'oniyon va Buxoro) qamrab olgan eftaliylarning siyosiy hokimiyati tarqalgan hududlar **[1:252]**. Bobda Eronning shimoli-sharqiy chegarasida eftaliylarga qarshi kurash sosoniy podshohlari – Yazdigard II (439 – 457) va Pero'z (459 – 484)larning asosiy vazifasi bo'lganligi qayd etilgan. Arman-suriya manbalariga ko'ra, Yazdigard II shimoli-sharqiy yo'nalishda uchta yurish (442 – 449, 450 – 451, 453 – 454) amalga oshirib, sosoniylar chegaralarini eftaliylar hujumidan himoya qilishga uringan. Yazdigard II ning birinchi yurishi Janubiy Kaspiy dengizi (Jurjon shahri ulushi bilan), ikkinchisi Xuroson, uchinchisi Shimoliy Baqtriya-Toxariston hududlarini qamrab oldi. Xurosonga qarshi yurish yanada muvaffaqiyatli hisoblanadi, chunki bundan keyin Yazdigard II Kushonshahrda sosoniylarning siyosiy hokimiyatini tikladi va sosoniylar taxti vorislari orasidan hokimlarni tayinlash amaliyotini tikladi. Ushbu operatsiyalar ishtirokchisi Yegishe Yazdigard II ning (450 – 451) ikkinchi yurishi bilan bog'liq voqealarni bayon qilib, “Eftaliylar mamlakati” (“La terre des Ephthalite”) haqida gapiradi va bu birinchi xabardir. Birinchi yurishlardagi muvaffaqiyatlar Yazdigard II ga Sharqqa yanada oldinga siljish imkonini berdi, ammo bu safar sosoniylar qo'shini Shimoliy Baqtriya-Toxaristonda eftaliylar bilan to'qnash keldi va mag'lubiyatga uchradi. Ayni vaqtda eftaliylar Sosoniylar Eroniga bostirib kiradilar va Yegishning yozishicha: “... o'sha paytda Kushonlar o'lkasidan dushman otryadi ajralib chiqqani haqida og'ir xabar keladi, bu otryad chiqib ketib, ko'plab podsholik hududlarini vayron qiladi” **[11: 148]**. Bu voqea aks-sadolari Noldekening asarida ham o'z aksini topgan bo'lib, eftaliylar shohi Faganish (458-yil) sosoniy shahzodasi Pero'zga (Yazdigard II davrida) O'rta Osiyoning Termiz va

Visegerd shaharlarini eftaliylar qo'liga o'tkazish to'g'risidagi o'zaro kelishuvni eslatadi [4: 128]. Bundan kelib chiqadiki Noldeke nafaqat Tabariyning asarini, balki arman manbalarini ham tadqiq qilgan.

Bu boradagi fikrlar shu qadar chalkashligidan va manbalarning to'liq o'rganilmaganligi, ulardagi ma'lumotlarning esa yetarli emasligi ilk o'rta asrlar tarixini aniq faktlar orqali ochib berishni qiyinlashtiradi.

XVII asr oxirida boshlangan eftaliylar tarixi masalasidagi muammolarni o'rganish dastlab xitoy, arab va fors manbalarida asosiy ma'lumotlar saqlanib qolgan tor doiradagi masalalarni o'rganish bilan cheklandi. Yevropa va Rossiyada eftaliylar tarixini o'rganishning boshlanishi xitoy, arab va fors tilidagi o'rta asr manbalarini tarjima qilish va nashr etish bilan bog'liq. Yevropa tadqiqotchilari G'arbiy sharqshunoslik shakllanishidan ancha oldin tanish bo'lgan eftaliylar haqidagi arman, yunon, Vizantiya va Suriya rivoyat manbalaridan olingan ma'lumotlar bu masalani shakllantirish va ilmiy yoritish uchun yetarli emas edi. XX asr sovet va chet el arxeologlari tomonidan olib borilgan qazishma va kashfiyotlar asosida umuman O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar tarixi, xususan, eftaliylar tarixi bo'yicha moddiy-axborot bazasi sezilarli darajada kengaydi. Eftaliylar tarixini o'rganish O'rta Osiyo va uning alohida tarixiy-madaniy mintaqalari va davlatlari tarixiga oid ilmiy nashrlarda, shuningdek, O'rta Osiyo xalqlari va mamlakatlari tarixi va madaniyatiga oid umumlashtirilgan ilmiy va akademik ishlarda o'z aksini topgan.

Natijalarni umumlashtiradigan bo'lsak, eftaliylarning sosoniylar bilan olib borgan siyosati nihoyatda muammoli kechgan, goh sosoniy shahzodalar taxtni egallash uchun eftaliy hukmdorlardan madad so'ragan bo'lsa, goh ularga hiyla ishlatib, urushlarni boshlaganlar. T.Noldeke buni arman manbalari orqali izohlaydi. Ammo xolislik tamoyili bilan yondashadigan bo'lsak, armanlar eftaliylar bilan nihoyatda yaxshi munosabatda bo'lganligini va ular o'rtasidagi aloqalar uzoq vaqtgacha saqlanib qolganiniga ham e'tibor berish lozim. Shu sababdan ham bu masalani keng doirada, manbalar va adabiyotlardagi ma'lumotlarni qiyoslagan holda tadqiq etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa

Demak, ba'zi ma'lumotlarning qarama-qarshiligi nemis tarixshunosligidagi adabiyotlarda ham ko'zga tashlanadi. XIX asr nemis tarixshunoslari bo'lmish Noldeke, Tomashek va Shtaynlarning asarlarini o'rganish davomida Eftaliylar davlatining sosoniylar bilan olib borgan tashqi siyosati va ular o'rtasidagi ziddiyatli masalalar ham yoritilganiga guvoh bo'ldik. T.Noldeke eftaliylarning fors shohi Bahrom V va Pero'z bilan qarama-qarshiliklarini nafaqat Tabariyning asari asosida, balki vizantiya va arman manbalari asosida ham izohlaydi. V.Tomashek va M.Shtaynlar esa bu masalaga umumiy kontekstda yondashib o'tganlar.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, XIX asrdayoq nemis tarixshunoslari O'rta Osiyo tarixi masalasiga ham to'xtalib o'tganlar. Bir qarashda yuqorida keltirilgan adabiyotlar bizning tariximizga bog'liq emasdek ko'rinadi, ammo tarixshunoslik nuqtayi nazaridan chuqurroq o'rganilganda qidirayotgan ma'lumotlarimizni topishimiz mumkin bo'ladi. Ushbu asarlarni ham chuqurroq o'rganib, ilm-fanga tatbiq etilsa, tariximizdagi bizga hali hamon noma'lum bo'lib kelayotgan masalalarga oydinlik kiritishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Altheim, Franz. Geschichte der Hunnen. Band 2: Die Hephthaliten in Iran. Berlin, 1989. – 347 S.
2. Göbl, Robert. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen und Indien. Wiesbaden, 1967. – 178 S.
3. Nikolaus Schindel: Wahram V. Band. 1. – Wien 2004. – 420 S.
4. Nöldeke, Teodor. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik der Tabari. Leyden, 1879. – 503 S.
5. Nöldeke, Teodor. Aufsätze zur persischen Geschichte. Leipzig, 1887. – 450 S.
6. Stein, M. A. White Huns and Kindred Tribes in the History of the Indian North-West Frontier. Indian Antiquary 34, 1897. pp. 73 – 87.
7. Tomashek, W. Centralasiatische Studien. I. Sogdiana. Sitzungberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 87, 1877. 67 – 184 S.

8. Tomaschek, W. Chionitae. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Herausgegeben von Wissowa, G. Stuttgart – München, 1899. 340 S.
9. Timo Stickler: Die Hunnen. – München 2007. – 38 S.
10. Walter Pohl. Die Völkerwanderung. 2. Band. – Stuttgart 2005. – 258 S.
11. Егишэ. О Вардане и войне армянской / Пер. с др.-арм. яз. акад. И.О. Орбели; подгот. к изд., предисл. и примеч. К.Н. Юзбашяна. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1971. 218 с.